

ՀՏԴ 911.3Տնտեսական աշխարհագրություն*Անահիտ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ**Աշխ. գիտ. թեկ., ԱրՊՀ Աշխարհագրության ամբիոնի վարիչ**E-mail: Grigoryananahit01@asu.am***ԱՀ ՏԱՐԱԲՆԱԿԵՑՄԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ ԵՎ ԳՑՈՒՂԱԿԱՆ
ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԵՐԻ ՏԵՂԱԲԱՇԽՈՒՄԸ**

Հոդվածում ներկայացվել են ԱՀ տարաբնակեցման արդի համակարգերը և գյուղական բնակավայրերի տեղաբաշխումը, այս բնագավառի հնարավոր հեռանկարային կանխատեսումները: Հանրապետության համար կենսական նշանակություն ունի բնակավայրերի և բնակչության նպատակային տեղաբաշխումը: Վերլուծվել են տարաբնակեցման արդի համակարգի առավել հրատապ, արագ լուծվող հիմնախնդիրները: Տրվել են այդ խնդիրների լուծման ուղղությունները: Կատարվել են նաև տարաբնակեցման հիմնական ուղղությունների ճիշտ ընտրություն և հետագա զարգացման պլանավորումը:

Բանալի բառեր՝ տարաբնակեցում, բնակավայրեր, վերարտադրություն, բնակչություն, համակարգ, կենսապայմաններ, տարածք, շրջան, վարչատարածքային, միգրացիա

*А.Григорян***СИСТЕМА РАССЕЛЕНИЯ И РАСПОЛОЖЕНИЕ СЕЛЬСКИХ
ПОСЕЛЕНИЙ АР**

В статье представлены современные системы расселения и расположение сельских поселений Республики Арцах, возможные прогнозы на будущее в этой области. Рациональное размещение населенных пунктов и населения имеет жизненно важное значение для республики. Анализируются наиболее актуальные проблемы современной системы расселения, которые нужно решать быстро. Даны направления решения этих проблем. Сделан правильный выбор основных направлений расселения и планирование дальнейшего развития.

Ключевые слова: Переселение, поселения, воспроизводство, население, система, условия жизни, территория, район, административная, миграция.

*A. Grigoryan***THE SETTLEMENT SYSTEM AND THE LOCATION OF RURAL
SETTLEMENTS IN THE AR**

The article presents the modern settlement systems and the location of rural settlements of the Artsakh Republic, possible forecasts for the future in this area. Rational placement of settlements and population is of vital importance for the republic. The most pressing problems of the modern settlement system, which need to be solved quickly, are analyzed. Directions for solving these problems are given. The correct choice of the main directions of settlement and planning of further development has been made.

Key words: Resettlement, settlements, reproduction, population, system, living conditions, territory, district, administrative, migration.

Տարաբնակեցումը դինամիկ երևույթ է, որն անընդհատ փոփոխվում է, ունի իր

ներքին զարգացման մեխանիզմներն ու օրենքները: Տարաբնակեցման մեջ միախառնվում են տնտեսական և սոցիալական, նյութական և մարդկային հասարակական գործունեության ասպեկտները: Բնակչության տարածքային տեղաբաշխումը և նրա կառուցվածքի կատարելագործումը, մարդկանց ապրելու լավագույն պայմանների ստեղծումը, կրթություն ստանալու, հոգևոր բավարարվածություն ստանալու ապահովումը տարաբնակեցման կարևոր սկզբունքներն են: Տարաբնակեցումը, լայն իմաստով, բնակչության ու բնակավայրերի տարածական կազմակերպման ձև է:

20-րդ դարի երկրորդ կեսին, երբ բնակչությունն ամբողջ աշխարհում սկսեց բուռն աճել, աշխարհի շատ երկրների կառավարություններ սկսեցին մեծ ուշադրություն դարձնել տարաբնակեցման միտումների ու դրանց կարգավորման վրա: Տարեցտարի ավելանում է այն երկրների թիվը, որոնք գտնում են, որ այն արդեն չի բավարարում ժամանակակից պահանջներին ու պայմաններին: Այդ աճը հատկապես նկատելի է վերջին տարիներին: Այսպես, եթե 1996թ. զարգացած երկրների 54%-ն էր գտնում, որ անհրաժեշտ է տարաբնակեցման համակարգում կատարել փոփոխություն, ապա 2019թ. այդ թիվը կազմել է 73%: Զարգացող երկրներում այն համապատասխանաբար կազմում է 77% և 87%: Այսինքն՝ տարաբնակեցման խնդիրն առկա է և արդիական է ամբողջ աշխարհում:

Եթե ԱՀ-ում ձևավորված տարաբնակեցման ներկայիս համակարգի վերլուծությունը շատ թե քիչ հնարավոր է, ապա զարգացման հեռանկարն ու կանխատեսումը բարդ խնդիր է, որը պայմանավորված է ԱՀ կարգավիճակի անորոշությամբ ու սահմանների տեսականորեն հնարավոր փոփոխություններով: ԱՀ-ում տարաբնակեցման բազմաթիվ հիմնախնդիրներ դեռևս հստակեցված չեն, որոնց լուծումից են կախված հասարակության տարածքային կազմակերպման արդյունավետությունը, բնակչության կենսապայմանների բարելավումը, անվտանգության ապահովումը և այլ խնդիրներ:

Արցախի տարաբնակեցման համակարգի ներկա փուլում գլխավոր գործոններից մեկն աշխարհաքաղաքականն է՝ սոցիալ-ժողովրդագրականի հետ միասին: Ժամանակի ընթացքում, երբ կհստակեցվի հանրապետության կարգավիճակն ու կլուծվեն սահմանային խնդիրները, կհաստատվի խաղաղություն, այդ ժամանակ աշխարհաքաղաքական գործոնն իր տեղը կզիջի սոցիալ-ժողովրդագրական և տնտեսական գործոններին:

Ռազմական գործողություններն ամենամեծ հոգեբանական ազդեցությունն են ունենում մարդկանց վրա: Մոտ ապագայի նկատմամբ անվստահության զգացողությունն ազդում է ամուսնությունների, ծնելիության և բնական աճի վրա, նպաստում՝ ընտանիքների քայքայմանը, մահացության աճին: Շատ ամուսնական զույգեր ապրում են առանձին՝ գաղթի և միգրացիայի պատճառով, տարբեր ազգության ամուսինների բաժանման հետևանքով: Այս ամենի պատճառով խախտվում են տարաբնակեցման վրա ազդող ժողովրդագրական գործոնների բազմաթիվ ցուցանիշներ՝ կանանց և տղամարդկանց հարաբերակցությունը, բնակչության սեռատարիքային կառուցվածքը, ինչն էլ, իր հերթին, հարված է հասցնում բնակչության բնական աճի ցուցանիշներին: Վաղուց տարածված է նաև այն տեսակետը, որ երկարատև պատերազմի ժամանակ և դրա ավարտից հետո մի քանի տարի կամ տասնամյակ ավելի շատ տղաներ են ծնվում, ինչը բացատրվում է տղամարդկանց՝ ընտանիքից երկարատև կտրված լինելու և դրա հետևանքով հղիությունների միջև ընկած ժամանակահատվածների մեծացմամբ: ԽՍՀՄ տարածքում ծագած տարածարջանային պատերազմները (ղարաբաղյան, աբխազական, տաջիկական, հարավօսական, մերձդնեստրյան, չեչենական և այլն) ուղեկցվել են խաղաղ բնակչության զոհերով, որոնցից հատկանշական են Բաքվի և Սումգայիթի ջարդերը, Ֆերգանայի, Օշի, օս-ինգուշական հակամարտությունները: Ձոռների ու անհետ կորածների թվաքանակը տատանվում է մի քանի տասնյակից մինչև ավելի քան մեկ միլիոն մարդու սահմաններում:

Զինված ընդհարումների հետևանքով առաջանում են մեծ քանակությամբ միգրանտներ, փախստականներ, հարկադիր տեղափոխվածներ: ԼՂԻՄ-ի և Շահումյանի շրջանի հայ բնակչության թիվը 1989թ. մարդահամարի տվյալներով կազմել է 185 հազար մարդ, աղբյուրներից հայտնի է, որ 44, կամ 3,5 հազար կազմել են ռուսները, հույները ուկրաինացիները, թաթարները և այլ ազգերի ներկայացուցիչները: [5] Մարտական գործողությունների ընթացքում 1992թ., երբ աղբյուրներից գրավեցին ամբողջ Շահումյանի շրջանը, Մարտակերտի, Ասկերանի, Մարտունու, Հադրութի շրջանների մի մասը, 66 հազար հայ դարձան փախստական՝ լքելով անկախություն հռչակած ԱՀ տարածքը: Մարտական գործողությունների ավարտից հետո 35 հազար հայ փախստականներ վերադարձել են ԱՀ: Ընդհանուր առմամբ, 2017թ. մարդահամարի տվյալներով 1988թ. հետո բնակավայրը փոխած անձանց թվաքանակը ԱՀ-ում կազմում է

41.451 մարդ, կամ ամբողջ բնակչության 30,1%-ը: [3] Մարտական գործողությունների շրջանի մեջ մտնող տարածքներից հայ փախստականների թիվը, ընդհանուր առմամբ, կազմում է 114 հազար մարդ, այդ թվում՝ 83 հազարը Հյուսիսային Արցախից: Սրանք այն շրջաններն են, որոնք 1923թ. դուրս են մնացել այդ ժամանակ կազմավորված ԼՂԻՄ կազմից: Բնակչության նման հոսքերի պայմաններում խիստ դժվար է վերահսկել ու կարգավորել տարաբնակեցման գործընթացը: Ցանկացած երկրում տարաբնակեցումը և վարչատարածքային բաժանումը փոխադարձ կապի մեջ են գտնվում և փոխկապված են: ԱՀ-ում վարչատարածքային միավորները՝ շրջանները, ստեղծվել են 1920-ականներին և որոշակի փոփոխություններով պահպանվում են ներկայումս (նախկին ԼՂԻՄ տարածքում): Կարծում ենք՝ ներկայիս վարչատարածքային բաժանումը ԱՀ-ում ժամանակավոր է, անցումային, մինչև որ վերջնականապես կհստակեցվեն պետության սահմաններն ու տարածքը: Այդ ժամանակ որոշակի ձևափոխումներն անխուսափելի են: Սակայն, քանի որ առայժմ հնարավոր չէ կանխատեսել, թե երբ կլուծվի դարաբաղյան հիմնախնդիրը և լուծման արդյունքում ինչ տարածք կունենանք, հետևաբար անհրաժեշտ է ԱՀ տարաբնակեցման համակարգը ձևավորել ու զարգացնել ներկայիս շրջաններում:

Ներկայումս ԱՀ վարչատարածքային բաժանումը Հայաստանի Հանրապետության նման երկաստիճան է՝ շրջան (ՀՀ-ում՝ մարզ) – համայնք (քաղաքային և գյուղական): Վարչատարածքային այսպիսի բաժանումն իր ազդեցությունն ունի տարաբնակեցման բնույթի, տարաբնակեցման համակարգի սահմանների ու կառուցվածքի, համակարգաստեղծ գործոնների վրա: Ակնհայտ է, որ ԱՀ-ում տարաբնակեցման համակարգի հիերարխիայի հստակ ձևավորման և տարանջատման անհրաժեշտություն է առաջացել՝ հանրապետական-շրջանային-տեղական: Ներկայումս ակնառու է միայն հանրապետական հիերարխիկ միավորը՝ մայրաքաղաքը, իսկ շրջանային միավորներից ոչ բոլորն ունեն այնպիսի դեր և ազդեցություն, որը բնորոշ է այդպիսիներին: Իսկ տեղական կենտրոնները ԱՀ-ում գրեթե բացակայում են:

Բնակչության տարաբնակեցումն անմիջական կախվածության մեջ է նյութական արտադրության ճյուղերի տեղաբաշխումից, թեև առանձին դեպքերում որոշիչ կարող է լինել հակադարձ կապը՝ արդեն ձևավորված տարաբնակեցման ազդեցությունը տնտեսության ճյուղերի տեղաբաշխման վրա: Քանի որ բնակչության տարաբնակեցման բարեփոխումն ու կատարելագործումը բարդ խնդիր է, որը կապված է արտադրության զարգացման և ռացիոնալ տեղաբաշխման, բնակչության սոցիալ-տնտեսական պայմանների բարելավման, ճանապարհային ցանցի կատարելագործման հետ, հետևաբար ԱՀ-ում հետպատերազմյան շրջանում լուրջ դժվարություններ են ի հայտ եկել այն պատճառով, որ մասամբ շարքից դուրս է եկել և փոփոխության է

ենթարկվել ձևավորված համակարգը [6]:

Արտադրական ուժերի տեղաբաշխման կարևոր հարցերից մեկը բնակավայրերի և բնակչության նպատկային տեղաբաշխումն է: ԱՀ-ում բնակավայրերի մի մասը գտնվում է արևելքում, հարավ-արևելքում և հյուսիս-արևելքում Ասկերանի, Մարտունու, Մարտակերտի շրջաններում: Մակերևութի բնույթով պայմանավորված՝ հիմնականում տարածված են ցրված, շղթայաձև և խմբային գյուղական տարաբնակեցման ձևերը: Ցրված և խմբային տարաբնակեցման ձևերը հանդիպում են Մարտունու, Ասկերանի շրջաններում:

Աղյուսակ 1. ԱՀ գյուղական տարաբնակեցման առանձնահատկություններն ըստ շրջանների 2017 թ. [1]

Շրջանը	Միջին մարդա- շատու- թյունը	Նշված բնակչությամբ (մարդ) բնակա- վայրերի տեսակարար կշիռը, %		Բնակչության տեսակարար կշիռ, որոնք ապրում են նշված քանակի բնակչությամբ գյուղերում, %		Բնակչու- թյան խտու- թյունը 1 կմ ² -ի վրա, մարդ	Բնակա- վայրերի խտու- թյունը 100 կմ ² -ի վրա
		<50	>500	<50	>500		
Ասկերան	352	9.1	27.3	0.6	66.2	12.9	2.7
Մարտակերտ	305	12.0	24.0	0.3	58.9	8.5	3.6
Մարտունի	508	2.8	24.0	0.2	72.1	8.5	3.6

ԱՀ տարաբնակեցման քաղաքականությունը հստակեցնելու համար անհրաժեշտ է պարզել, թե ինչ հիմնախնդիրներ են առկա այնտեղ: Տարաբնակեցման արդի համակարգի առավել հրատապ և արագ լուծում պահանջող հիմնախնդիրներն են՝

- ա) տարածքի բնակչության ավելացումը և համաչափ տեղաբաշխումը,
- բ) քաղաքային և գյուղական բնակավայրերի խոշորացումը,
- գ) տեղական, շրջանային և հանրապետական մակարդակներով տարաբնակեցման համակարգերի գործընթացների ակտիվացումը,
- դ) տարաբնակեցման տեղական կենտրոնների ցանցի ձևավորումը,
- ե) արտաքին և ներհանրապետական միգրացիաների կարգավորումը,
- զ) բնակավայրերի մեծ մասի ժողովրդագրական իրավիճակի բարելավումը:

ԱՀ տարաբնակեցման համակարգի զարգացման քաղաքականության գլխավոր նպատակը պետք է լինի բնակչության կյանքի որակի բարելավումը և բնակավայրերի արտադրողական, սոցիալական ու բնապահպանական գործառնությունների ընդլայնման համար բարենպաստ նախադրյալների ստեղծումը: Առանձնահատուկ ուշադրության է արժանի գյուղական

տարաբնակեցման համակարգի կարգավորման քաղաքականությունը, որը կանխատեսում է.

- գոյություն ունեցող բնակավայրերի ցանցի պահպանումը՝ փոքր գյուղական բնակավայրերից մինչև խոշոր բնակավայրերը՝ կախված կոնկրետ պայմաններից և շրջանի առանձնահատկություններից,

- գյուղական միջավայրում ուրբանիզացիայի զարգացումը,

- գյուղական բնակավայրերի ցանցում հենակետային կետերի ձևավորումը, որոնք կկատարեն սոցիալ-մշակութային և առևտրա-կենցաղային սպասարկման կենտրոնի դեր:

ԱՀ տարաբնակեցման կայուն համակարգի ձևավորման միջոցառումները նպատակ պետք է ունենան.

1. ամրապնդել պետության պաշտպանունակությունը,

2. մեղմացնել տարաբնակեցման հիմնականախթում գոյություն ունեցող անհամամասնությունն ու ձևախախտումը,

3. ստեղծել պայմաններ, որոնք բնապահպանական և սոցիալական հիմնախնդիրների անվերապահ գերակայության պայմաններում կնպաստեն հումքային ռեսուրսների առավել ամբողջական ներգրավմանը տնտեսական շրջանառությունում,

4. բնական պայմանները և բնապահպանական իրավիճակը հաշվի առնելով՝ ընտրել բնակավայրերի զարգացման ուղղություն:

ԱՀ տարաբնակեցման համակարգի տարածքային կազմակերպման նախագծման խնդրի մեջ պետք է ներառել.

1. ռացիոնալ կազմակերպված բնակավայրերի ցանցի՝ տարաբնակեցման համակարգի ձևավորման և օպտիմալացման սկզբունքային առաջարկությունների մշակումը,

2. տարաբնակեցման հիերարխիկ համակարգի զարգացումը և կատարելագործումը,

3. հիերարխիկ կենտրոնների ստեղծումը:

Զարգացման պլանում տարաբնակեցման համակարգը պետք է միավորված լինի հանրապետական և շրջանային նշանակության տրանսպորտային ենթակառուցվածքներով: Առաջարկվող սխեմայով անհրաժեշտ է շրջանային տարաբնակեցման համակարգի ձևավորումը, որն այսօր բացակայում է կամ շատ թույլ է արտահայտված:

ԱՀ տարաբնակեցման արդի համակարգում առկա է տարաբնակեցման երկու իրարից էականորեն տարբերվող և ձևավորման տարբեր փուլերում գտնվող համակարգեր: Դրանք տարածվում են Արցախի լեռնաշղթայից արևելք և արևմուտք: ԱՀ-ն կարելի է բաժանել 3 խոշոր հեռանկարային տարաբնակեցման խմբային գոտիների. 1. հյուսիսային, 2. հարավ-արևմտյան, 3. հարավ-արևելյան:

- **Հյուսիսային գոտին** իր մեջ ընդգրկում է Թարթառի հովիտն

ամբողջությամբ:

Այս գոտին արևելքից Մարտակերտի ուղղությամբ անմիջական ճակատով բացված է դեպի հակառակորդի կողմը, ու թեև այստեղ հիանալի հողակլիմայական պայմաններ են, սակայն բնակչության թվաքանակի աճ գրեթե չի նկատվում: Այս գոտու հիմնական խնդիրներից են ճանապարհային ցանցի կատարելագործումը, հեռավոր գյուղերի հետ կապի ստեղծումը, բնակչության աճի խթանումը և հոգեբանական խնդիրների հաղթահարումը:

• **Հարավ-արևմտյան գոտին** աշխարհագրական դիրքի տեսակետից ամենանպաստավոր վիճակում է գտնվում: Այստեղ գլխավոր խնդիրներն են տնտեսության ու ենթակառուցվածքների զարգացումը, բնակչության համար նվազագույն կենցաղային պայմանների, բուժհաստատությունների և կրթական օջախների ստեղծումը:

• **Հարավ-արևելյան գոտին** թերևս ամենազարգացած և առավել ձևավորված տարաբնակեցման ցանց ունեցողն է, որը տարածվում է Ասկերանի, Մարտունու շրջանների տարածքում: Այս գոտու խնդիրն այն է, որ այն լայն ճակատով միացած է հակառակորդին և այստեղ է գտնվում ռիսկային գոտու բնակավայրերի մեծագույն մասը:

ԱՀ հասարակական կյանքում տեղի ունեցած քաղաքական ու սոցիալ-տնտեսական տեղաշարժերը փոփոխության են ենթարկում բնակչության և բնակավայրերի տեղաբաշխման պատկերը: Այդ տեղաշարժերն ու փոփոխությունները հանրապետության յուրաքանչյուր շրջանում ընթանում են տարբեր ինտենսիվությամբ: Արդյունքում առաջանում են բնակչության բաշխվածության զգալի տարբերություններ ինչպես տարածքի բացարձակ բարձրության ավելացման գույքնթաց, այնպես էլ բնական և սոցիալ-տնտեսական տարբեր պայմաններով բնութագրվող տարածքների միջև: Բնակչության բաշխվածությամբ իրարից տարբերվող շրջանների սոցիալական զարգացման յուրահատկությունները պայմանավորել են դրանցից յուրաքանչյուրին բնորոշ հիմնախնդիրների առաջացումը: Ուստի անհրաժեշտություն է շրջանային մակարդակով ուսումնասիրել բնակչության և բնակավայրերի տեղաբաշխման բնորոշ գծերը, պարզել յուրաքանչյուր բնակեցված արեալի բնորոշ զարգացման միտումներն ու հիմնախնդիրները և գտնել այդ հիմնախնդիրների լուծման արդյունավետ ուղիներ, որոնց հիման վրա հնարավոր կլինի իրականացնել տարբերակված և արդյունավետ

ԱՀ շրջաններիի բնակչության տեղաբաշխումն ընթացել է բնական, սոցիալ-տնտեսական, պատմական, ռազմական և մի շարք այլ գործոնների ազդեցությամբ: Արդյունքում տարածքի բնակեցման և յուրացման արեալներն ընտրվել են այնտեղ, որտեղ ավելի նպաստավոր են եղել կյանքի ու աշխատանքի համատեղության պայմանները: Ուստի ժամանակի ընթացքում ըստ բնակեցման արեալների բնակչության խտության ցուցանիշները ենթարկվել են մեծ տարբերությունների:

Մարտունու շրջանի բնակչության և բնակավայրերի հիմնական մասը կենտրոնացված են նախալեռնային հարթություններում, գետահովիտներում, լեռնային գոգավորություններում: Շրջանը զբաղեցնում է 951.16 կմ² տարածք: Դրանից գյուղատնտեսական նշանակության հողերը զբաղեցնում են 60398.6 հա: Շրջանում ըստ գերակշռող մարդաքանակի՝ բնակավայրերի տարբեր խմբերի միջև բնակչության բաշխման տարբերությունը բավականին մեծ է: Բնակավայրերից 1000-ից ավելի բնակչություն ունեն Գիշի և Բերդաշեն գյուղական համայնքները, իսկ Մարտունի և Ճարտար քաղաքների բնակչությունն անցնում է 4000-ից: Նշված բնակավայրերում բնակվում է ամբողջ շրջանի բնակչության շուրջ 56%-ը: Մինչև 500 մ բարձրության գոտու միջին մարդաշատությունը կազմում է 1318 մարդ, 500-800 մ գոտունը՝ 864 մարդ, 800-1150 մ գոտունը՝ 297 մարդ: [7]

Բնակչության տեղաբաշխման պատկերը շրջանի ծայրամասային և լեռնային բնակավայրերում հուսադրող չէ, քանի որ 63-ից բարձր տարիքային խմբի գերակշռությունը ցայտուն է արտահայտված: Ծայրամասային տարածքների բնակավայրերը կիսադատարկ են: Նույնիսկ կարելի է ասել, որ որոշ բնակավայրերում նման իրավիճակի պահպանման դեպքում դրանք կհայտնվեն վերացման վտանգի տակ: Սովորաբար դա կախված է շրջանի տարածքի անհամաչափ զարգացումից, տարաբնակեցման համակարգում թերի ընդգրկվածությունից: Այնուամենայնիվ շրջանի տարածքին առավելապես բնորոշ են գետահովտային և ավազանային տիպի տարաբնակեցումը, այսինքն՝ գետերի ջրհավաք ավազաններում ստեղծվում է բնակավայրերի որոշակի ամբողջություն, սպասարկման միասնական համակարգ՝ տրանսպորտային և այլ ենթակառուցվածքների ընդհանրությամբ և միջբնակավայրային սոցիալ-տնտեսական կապերով:

Աղյուսակ 2. Մարտունու շրջանի համայնքները և բնակչության թվաքանակը [7]

	Համայնք	Թվաքանակը		Համայնք	Թվաքանակ
1	Մարտունի	5352	16	Հացի	535
2	Ճարտար	4562	17	Հերիեր	655
3	Քաջավան	77	18	Կավահան	82
4	Ավդուռ	133	19	Մաճկալաշեն	665
5	Բերդաշեն	1558	20	Մյուրիշեն	155
6	Գիշի	1556	21	Մուշկապատ	368
7	Եմիշճան	170	22	Ննգի	322
8	Կոլխոգաշեն	270		Նոր Շեն	338
9	Թաղավարդ	1286	24	Հադորտի	176
10	Խերխան	136	25	Պառավաթումբ	122

11	Խնուշինակ	655	26	Քերթ	551
12	Ծովատեղ	161	27	Սոս	1009
13	Կաղարծի	546	28	Սպիտակաշեն	341
14	Կարմիր շուկա	1046	29	Քարահունջ	167

Մարտակերտի շրջանի բնակչությունը և բնակավայրերը կենտրոնացված են նախալեռնային հարթություններում, գետահովիտներում, լեռնային գոգավորություններում: Շրջանը զբաղեցնում է 1795.5 կմ² տարածք: Դրանից գյուղատնտեսական նշանակության հողերը զբաղեցնում են 59199 հա: Մարտակերտի շրջանում կա 51 բնակավայր: Շրջանի բնակչությունը 2019թ. տվյալներով 19.351 հազ. մարդ: [7]

Մարտակերտի շրջանի սահմանամերձ զգալի տարածքներ հակառակորդի կողմից հնարավոր խոցման գոտում գտնվելու պատճառով դուրս են մնում բնակեցումից և գյուղատնտեսական օգտագործումից:

Գյուղական բնակավայրերից առավել խոշորներ է Հաթերքը: Այն գտնվում է շրջկենտրոնից 45 կմ արևմուտք Թարթառ գետի ափին՝ Մռավի հարավային լեռնալանջին՝ 1000 մ բարձրության վրա: Տարածքը՝ 3895 հա: Բնակչությունը կազմում է 1596 մարդ: Զբաղվում են անասնապահությամբ և հողագործությամբ:

Ասկերանի շրջանի բնակչությունը և բնակավայրերը կենտրոնացված են գետահովիտներում և լեռնային գոգավորություններում: Շրջանը զբաղեցնում է 1196.3 քառ. կմ տարածք: Դրանից գյուղատնտեսական նշանակության հողերը զբաղեցնում են 42428.16 հա: Շրջանի մակերևույթը լեռնային է, խիստ կտրտված գետահովիտներով և անդնդախոր կիրճերով: Համարյա ամբողջապես անտառապատված է, ցածրադիր մասերում՝ թփուտածածկ: Ասկերանի շրջանում կա 34 բնակավայր:

Գյուղական բնակավայրերից առավել խոշոր են Նորագյուղը, Շոշը, Այգեստանը, Մարուշենը:

Աղյուսակ 3. Ասկերանի շրջանի համայնքները և բնակչության թվաքանակը [7]

	Համայնք	Թվաքանակ		Համայնք	Թվաքանակ
1	Ասկերան	16979	19	Ոսկեվազ	1022
2	Ներքին Ղիջբաղ	123	20	Այգեստան	964
3	Ղշլաղ	197	21	Աստղաշեն	601
4	Նորագյուղ	1192	22	Պատարա	849
5	Խնձրիստան	682	23	Նախիջևանիկ	446
6	Շոշ	617	24	Խաչեն	349
7	Խրամորթ	689	25	Կարմիր գյուղ	248

8	Փառուխ	55	26	Դահրավ	372
9	Վարդաձոր	458	27	Խնածախ	578
10	Ներքին Սզնեք	155	28	Քոասնի	216
11	Վերին Սզնեք	150	29	Սարուշեն	440
12	Քարագլուխ	115	30	Քյաթուկ	58
13	Սարդարաշեն	232	31	Սառնաղբյուր	167
14	Խաչմաչ	185	32	Մխիթարաշեն	60
15	Քարաշեն	113	33	Լուսաձոր	139
16	Հարավ	265	34	Ուլուքաբ	120
17	Ռև	109	35	Վարազաբուն	111
18	Խանցք	225	36	Հիլիս	170

ԱՀ տարաբնակեցման համակարգի հիերարխիան նպատակահարմար է ամբողջությամբ ձևավորել բնակավայրերի 3 մակարդակներում.

1. հանրապետական,
2. շրջանային,
3. տեղական

1. Հանրապետական տարաբնակեցման համակարգը ձևավորվելու է

պետության վարչական սահմաններում՝ մայրաքաղաք Ստեփանակերտի շուրջ, և բնութագրվելու է նրա բոլոր շրջանների հետ ունեցած սերտ կապերով, քաղաքային բնակավայրերի ամբողջությամբ, որը կկազմի հիերարխիկ համակարգ: Այն պետք է կազմի ԱՀ ուրբանիզացման հիմնականախը: Այն ընդգրկվելու է ԱՀ բոլոր շրջանները: Տարաբնակեցման հանրապետական համակարգի զարգացման մոդելը պարզաբանելու համար անհրաժեշտ է նկատել ԱՀ տարաբնակեցման համակարգի ժամանակակից փուլի հիմնարար թերությունները.

- տարաբնակեցման համակարգի անհավասարակշիռ զարգացումը,
- մայրաքաղաքի բնակչության տեսակարար կշռի մեծ լինելն ինչպես քաղաքային բնակչության, այնպես էլ երկրի ողջ բնակչության կազմում:

Այս թերությունները վերացնելու համար անհրաժեշտ է երկարաժամկետ նպատակ՝ հավասարակշիռ տարաբնակեցման համակարգի ստեղծում: Մյուս քաղաքների մեծացման անհրաժեշտությունը, բացի բնակչության ապակենտրոնացումից, կարևոր է նաև նրանով, որ, սովորաբար, ինչքան մեծ է քաղաքը, այնքան շատ է վաճառվող ապրանքների տեսականին և բարձր է մատուցվող ծառայությունների որակը:

2. Տարաբնակեցման շրջանային համակարգերը ձևավորվելու են տվյալ շրջանի վարչական սահմաններում և բնութագրվելու են համայնքների ամբողջականությամբ, որոնք իրար հետ փոխկապակցվելու են բնակչության կենսագործունեության ամենշաբաթյա և ամենօրյա ցիկլերով: Յուրաքանչյուր

շրջանային համակարգ ներառելու է մի քանի տեղական տարաբնակեցման համակարգ:

3. Տեղական տարաբնակեցման համակարգերը ձևավորվելու են տվյալ շրջանի այն բնակավայրերի շուրջ, որոնք հեռու են շրջանային տարաբնակեցման համակարգի կենտրոնից և չունեն ամենօրյա փոխգործակցություն շրջկենտրոնի հետ և իրենք են ի վիճակի շրջակա բնակավայրերի համար ծառայել որպես տարաբնակեցման կենտրոն, ինչպես նաև կարող են ձևավորվել այն բնակավայրերում, որոնք աչքի են ընկնում շրջակա բնակավայրերի վրա մեծ ազդեցությամբ, ունեն շատ հարմար և բարենպաստ տնտեսաաշխարհագրական դիրք և ենթակառուցվածքներ, շրջակա բնակավայրերից զգալիորեն մեծ են բնակչության թվով, ունեն առավել զարգացած տնտեսություն: Մարտակերտի շրջանային տարաբնակեցման համակարգը ձևավորվելու է Մարտակերտի քաղաքային և բոլոր գյուղական համայնքների կազմում՝ Մարտակերտ կենտրոնով: Այն կարող է ներառել 3 տեղական տարաբնակեցման համակարգ՝ Վանք, Հաթերք, Դրմբոն կենտրոններով, որոնք տարածապես գտնվում են շրջկենտրոնից մեծ հեռավորության վրա: Ասկերանի շրջանային տարաբնակեցման համակարգը ձևավորվելու է Ասկերանի քաղաքային և բոլոր գյուղական համայնքների կազմում՝ համանուն կենտրոնով:

Մարտունու տարաբնակեցման համակարգը ձևավորվելու է շրջկենտրոնի և բոլոր գյուղական բնակավայրերի կազմում՝ Մարտունի կենտրոնով: Այն կարող է ներառել 1 տեղական տարաբնակեցման համակարգ՝ Կարմիր շուկա կենտրոնով:

Այս համակարգերում կարող են չլինել տեղական տարաբնակեցման համակարգի կենտրոններ, որովհետև գտնվում են մեծ հեռավորության վրա, դժվարամատչելի են:

Կարևոր խնդիր է նաև տարաբնակեցման հիմնական առանցքի ուղղությունների ճիշտ ընտրության և զարգացման պլանավորումը: ԱՀ-ի համար գլխավոր ուղղություն կարող են հանդիսանալ Մարտակերտ-Ասկերան-Մարտունի ուղղությունը, որը ունի համապետական նշանակություն: Հաշվի առնելով ԱՀ ներկայիս կարգավիճակը՝ կարծում ենք, այսօր առաջնահերթ խնդիրն ամուր ճակատ և հուսալի թիկունք ունենալն է: Բնակչության ներկայիս անհամաչափ տեղաբաշխումը բացասաբար է ազդում ԱՀ տնտեսության զարգացման ու երկրի պաշտպանունակության ամրապնդման վրա:

ԱՀ տարաբնակեցման համակարգի կատարելագործման և տարաբնակեցման հիմնական առանցքի ձևավորման գործում որոշիչ նշանակություն պետք է ունենան.

1. բնակավայրերի հենակետային ցանցի հետագա ձևավորումը և բնակչության կենսապայմանների բարելավումը (նոր բնակելի շենքերի, հյուրանոցների, արդյունաբերական ձեռնարկությունների, մշակութային

օջախների, գրադարանների, հիվանդանոցների, մարզական ակումբների, զվարճանքի կենտրոնների և այլն),

2. բնակավայրերի փոխհամագործակցության ձևավորումը և ամրապնդումը,

3. բոլոր տարածքային մակարդակներում սոցիալական ենթակառուցվածքների համակարգի հետագա կատարելագործումը և զարգացումը,

4. տրանսպորտային ցանցի կատարելագործումը և օպտիմալացումը, նոր ճանապարհների կառուցումը,

5. բնակչության բնական աճի խթանումը (մեծ չափերի դրամական պարգևներ յուրաքանչյուր երեխայի ծննդի դեպքում),

6. երիտասարդ բնակչությանն աշխատանքով ապահովելը (հատկապես իր մասնագիտությամբ),

7. քաղաքների արտադրական ներուժի ավելացումը և զարգացումը,

8. քաղաքային բնակավայրերի բնակչության աճը և ուրբանիզացիայի մակարդակի բարձրացումը,

9. գյուղական բնակավայրերի համաչափ զարգացումը և կառուցապատումը,

10. գյուղական բնակավայրերի տեղաբաշխման կարգավորումը և շատ մանր՝ մինչև 100-150 մարդ բնակչություն ունեցող գյուղերի միավորումները և բնակչության կենտրոնացումը,

11. գյուղական բնակավայրերի բնակչության սոցիալ-կենցաղային և մշակութային պայմանների բարելավումը (հիվանդանոցների կամ բուժկետերի, դպրոցների, մանկապարտեզների, ակումբների կառուցում),

12. բնակչությանը խմելու ջրով ապահովելը,

13. հատկապես Մարտակերտի, Ասկերանի և Մարտունու շրջանների բնակչության համար լայն արտոնությունների սահմանումը (որոշակի գեղջեր կոմունալ վճարումների համար, շատ ցածր տոկոսով վարկեր ձեռք բերելու առաջնահերթություն, այդ թվում՝ հիփոթեկ),

14. շրջանային կենտրոնների խոշորացումը,

15. բնական պաշարների արդյունավետ օգտագործումը և նոր տարածքների յուրացումը,

16. 2-3 ռեզերվային բնակավայրերի կառուցումը:

ԱՀ-ում նոր տարաբնակեցման համակարգի ձևավորումը գտնվում է սկզբնական փուլում: Որքան էլ այն ինքնակարգավորվող ու ինքնակառավարվող համակարգ լինի, միևնույն է, գոնե այս փուլում, պետք է լինի պետության հոգածության ներքո: ԱՀ տարաբնակեցման համակարգի վերլուծությունը և մշակվող քաղաքականությունը կարևոր է ինչպես սոցիալ-ժողովրդագրական, այնպես էլ ռազմաքաղաքական տեսանկյունից:

1. **Աբրահամյան Ա.**, ԼՂՀ քաղաքային բնակավայրերի ժողովրդագրական գործընթացների վերլուծությունը (20-րդ դարի վերջից մինչև 2015թ.), Գիտական ընթերցումներ Պրակ 1: Ստեփանակերտ, 2017թ., -169 էջ:
2. Ժողովրդագրական իրավիճակը Լեռնային Ղարաբաղում (վիճակագրական ժողովածու): Ստեփանակերտ, 2016թ., -67 էջ:
3. Լեռնային Ղարաբաղը թվերով (վիճակագրական գրքույկ): Ստեփանակերտ, 2017թ., -107 էջ:
4. Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության վիճակագրական տարեգիրք 2008-2014թթ.: Ստեփանակերտ, 2015թ., -337 էջ:
5. **Մելքումյան Ս.**, Լեռնային Ղարաբաղ (Պատմատնտեսագիտական ուսումնագիր): Երևան, 1990թ., -303 էջ:
6. **Սուջյան Ս.**, Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության տարաբնակեցման արդի համակարգի ձևավորման նախադրյալներն ու զարգացման հիմնախնդիրները (աշխարհագրական գիտությունների թեկնածուի հայցման ատենախոսության սեղմագիր): Երևան, 2013թ., -23 էջ:
7. ԼՂՀ ԱՎԾ Ժողովրդագրական ժողովածու: Ստեփանակերտ, 2019թ., -63 էջ:

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել խմբագրական խորհրդի անդամ, աշխ.գ.դ., Ա.Ռ.Ավագյանը: